

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV

© Slavistický ústav Jána Stanislava SAV
© Slovenský komitét slavistov

Recenzenti:

Prof. Dr. Dr. h. c. Hans Rothe
Prof. PhDr. Juraj Glovňa, CSc.

© Prof. PhDr. Ján Doruľa, DrSc.

ISBN 978-80-89489-15-2
EAN 9788089489152

Ján Doruľa

**O slovensko-nemeckom
spolunažívaní
v 16.-18. storočí**

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV
Bratislava 2014

Obsah

Predhovor.....	5
Krátky prehľad najčastejších prevzatí.....	8
<i>Hattert, Span, Spanschaft, Dworsky, Kruzen</i> a ďalšie prevzatia zo slovenčiny	35
Slovensko-nemecké spolunažívanie v zrkadle nemeckých a paralelných slovenských písomností.....	70
Nemecká účtovná kniha a Slovenská účtovná kniha	134
Obecné poriadky Banskej Bystrice z roku 1608.....	287
Slovný register	312
Obrazová príloha.....	321

Predhovor

V prvej časti práce sa podáva istý prehľadný výpočet prevzatí z nemčiny vo viacerých okruhoch spoločenského a hospodárskeho života ako dôsledok dlhodobého slovensko-nemeckého spolunažívania. Osobitne sa ďalej početnými dokladmi dokumentuje priebeh a odraz tohto spolunažívania aj v jazyku prisťahovaných Nemcov a ich potomkov v priebehu 16.-18. storočia. Je prirodzené, že sa v jazyku našich Nemcov výrazne odzrkadľuje spoločenské i prírodné prostredie, v ktorom Nemci žili a pôsobili celé stáročia.

Naši Nemci sa stali súčasťou tohto prostredia, tak ako sa aj Slováci postupne stali prirodzenou súčasťou aj mestského prostredia. Intenzívna komunikácia privilegiovaných obyvateľov mesta s jeho okolím bola pre nich životne dôležitá a viedla k čoraz väčšiemu prispôsobovaniu sa mesta okoliu i k stále väčšiemu vplyvu domáceho obyvateľstva na spoločenský i hospodársky život mesta. Dochádza k úzko poprepájanému spolunažívaniu.

Odraz tohto spolunažívania v slovenskom i nemeckom jazyku v miere, v akej ho zachytávajú analyzované písomnosti zo 16.-18. storočia, sa usilujeme dokumentovať v tejto predbežne súhrnnej práci.* Uvádzame doklady na mnohé slovenské chotárne názvy, ktoré sú kontextovo začlenené do nemeckých textov, tak ako aj mnohé typické domáce pomenovania významovo diferencovaných pomenovaní obrábaných i neobrábaných, lúčnych i pastvinných plôch, ako napríklad *oráčina, osredok, záložnica, kopanica, laz, lazina, luhy, hol'a, pasienka, prieloh, planina* a iné.

V druhej časti práce sú základným východiskom našej analýzy a dokumentácie najmä písomnosti, texty a zápisy uložené v archíve mesta Levoče. Tam, kde si to vyžaduje potreba dôkladnejšie a komplexnejšie objasniť a dokumentovať vývin významovej stavby niektorých slov, opierame svoju analýzu aj o doklady zo slovenských písomností (napríklad pri slovách *Span, Spanschaft, Hotter/Hattert*). Je, pravda, prirodzené, že konfrontačný slovensko-nemecký pohľad je naším základným

* Táto knižná práca obsahuje v istom novom usporiadaní a doplnení výsledky výskumov uverejňovaných postupne v týchto našich čiastkových štúdiách: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava : VEDA 1977, s. 75-103; Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.-18. storočí. In: Slavica Slovaca, 1977, roč. 12, s. 13-27 a 1978, roč. 13, s. 63-77; Slovensko-nemecké vzťahy v rukopisných pamiatkach. In: Kniha '95-'96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Ed. Miroslava Domová. Martin : Matica slovenská 1997, s. 190-192; O slovensko-nemeckých jazykových vzťahoch v 17. storočí. In: Z histórie slovensko-nemeckých vzťahov. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV 2008, s. 7-88; Z dejín slovensko-nemeckých vzťahov. Nemecká a slovenská účtovná kniha zo 17. storočia. In: Slavica Slovaca, 2012, roč. 47, č. 3 (Supplementum).

východiskom a postojom aj pri všetkom ostatnom skúmaní, ktorým sa usilujeme priniesť svoj vklad do budovania pravdivého obrazu slovenskej minulosti.

Z tohto pohľadu je pre nás významná skutočnosť, že prisťahovaní Nemci prevzali do svojho jazyka starobylé slovenské slovo *špán* v starobylom význame „najvyšší predstaviteľ územno-správneho celku, komitátu.“ V slovenských písomnostiach ho nájdeme síce bohato doložené, ale už v posunutom význame „pán, dominus, Herr,“ alebo v ďalšom významovom posune (v latinskej podobe *spanus*) „nižší hospodársky správca, dvorský.“ Dnes nájdeme slovo *špán* petrifikované v početných chotárných názvoch (i v miestnom názve *Špania Dolina*) a v priezviskách. Podobný postup vo vývine významovej stavby slova môžeme v slovenčine pozorovať aj pri slove *kňaz*, ktoré z pôvodného významu „najvyšší vládca“ (staroslov. *knędzъ*) prešlo k významu „sacerdos, duchovná osoba.“ Do pozície pôvodného významu sa potom dostalo slovo *knieža* označujúce pôvodne vládcovho syna, mláďa. Takéto vývinové procesy nie sú v histórii jazykov so starobylou tradíciou ničím mimoriadnym.

Prítomnosť slovenskej časti mestského obyvateľstva sa prejavila v jazyku nemeckého obyvateľstva mesta napríklad prevzatím slova *kat* „popravný majster, popravca,“ ktoré nájdeme v početných nemeckých zápisoch v Levoči, hoci Nemci mali viaceré svoje pomenovania (*Scherge, Henker, Scharfrichter, Züchtiger, Freimann*), i slová *Dupko* alebo *Lapatte*. Zo slovenčiny prevzali Nemci pomenovania mincí, ako napríklad *Bapke, Polturack, Dutchin* i celý rad slov súvisiacich s hospodárením na pôde (mesto bolo feudálnym pánom svojich poddanských dedín) a s ovčiarstvom: *Dworsky, Sellar* (= želiar), *Robotte, Koschar, Sallasch, Batscha, Wallach, Jarke, Baron* (= baran), *Kobel* (= kobyľa), *Ruden* (= hruda syra), *Brinse* a mnohé ďalšie prevzatia do nemčiny, ktoré tu ďalej dokumentujeme.

V tretej časti práce je základným východiskom nášho skúmania slovensko-nemeckých vzťahov a ich dokumentácie text nemeckej a paralelnej slovenskej účtovnej knihy príjmov a výdavkov mesta Banskej Bystrice zo 17. storočia, ktorý tu ďalej znova odtláčame.¹ Možno v ňom dobre vidieť spomínanú už vzájomnú prepletenosť slovensko-nemeckého spolunažívania. Poukazujeme na vzájomné prelínanie slovenských a nemeckých osobných, predovšetkým krstných mien neutrálnych aj hypokoristických, ako napríklad *Catruscha, Babuscha, Jano, Janko, Jantscho, Palko, Miculasch, Meliss, Baltzo* a iné v nemeckých účtovných položkách, kde sa zaznačujú ako ekvivalenty často neutrálnych alebo v latinskej či latinizovanej podobe zapísaných mien slovenských obyvateľov mesta, čo svedčí o bežnom používaní týchto podôb osobných mien aj nemeckými obyvateľmi. Vidíme, že popri bezprostredných, niekedy aktuálne kontextovo podmienených prevzatiach z nem-

¹ Na stranách 284-307 tu pridávame ešte nemecký a paralelný slovenský text obecných poriadkov a predpisov mesta Banskej Bystrice z roku 1608.

činy sa v zápisoch uplatňujú aj ich slovenské ekvivalenty, ako napríklad *markšauer* – *trhový*, *zeug* – *riad*, *cigliar* – *tehlár*, *cins* – *daň*, *tringelt* – *prepitné* a pod. alebo ako ekvivalenty nemeckých označení sa uvádzajú vtedy bežné slovenské pomenovania, ako napríklad oproti nem. *Klaffter* je slovenské *siaha*, oproti *Unkosten* je slovenský ekvivalent *nakladki*, oproti *Notturften* máme *powinnosti*, oproti *Diener* je *služebník*, oproti *(Wagen)schmier* je *kolimaž*, *kolimaha* alebo *sadlo* a veľké množstvo iných slovenských ekvivalentov z bežne používaného slovenského jazyka, v ktorom sa odzrkadľuje prirodzená jazyková tvorivosť, plne rešpektujúca vlastné jazykové zákonitosti i historickým vývinom ustálené domáce spoločensko-právne prostredie. Ukazuje sa to jednoznačne v jazykovo autochtónnom vyjadrení obsahov jednotlivých účtovných položiek. Jednotlivé prevzatia z nemčiny, ktoré sú často podmienené aktuálnou spoločenskou a jazykovou situáciou v meste, nijako neovplyvňujú formálno-gramatické, štruktúrne a slovotvorné základy slovenčiny, ktoré charakterizujú jej osobitosť ako jedného zo slovanských jazykov. Tak napríklad nájdeme tu paralelné ekvivalentné slovensko-nemecké dvojice *Brennfloß* – *brwenica*, *Kallich offen* – *wapenica*, *Ziegel offen* – *tehelnica* a pod. Vidíme, že slovenčina má (nielen v textoch tu analyzovaných) svoje vlastné ustálené ekvivalenty na množstvo termínov a odborných výrazov zo správnej, hospodárskej i právnej oblasti, ako napríklad *Vergleich* – *merne*, *Blutgeld* – *krwawica*, *Dreisinger* – *triciatník*, *Zehetner* – *desiatnik*, *Wachter*, *Nachtwachter* – *hlasny*, *Waldforster* – *horar*, *Riemer* – *remenar*, *Radtmacher*, *Wagner* – *kolar*, *Ziegelbrenner* – *tehlár*, *Glaser* – *sklenar*, *Weber* – *tkač*, *Steinbrecher* – *kamenik*, *Töpfer*, *Hafner* – *hrnčiar*, *Seiler* – *powrazník*, *Ziengiesser* – *kanwar* atď. a pod.

K prevzatiám zo slovenčiny spomínaným už v druhej časti možno pridať slová *úradník* (*Uradnieg*; najvyšší hospodársky správca na feudálnom panstve, *provisor*), *komorník* (*Commornig*; 1. nemajetný námezdný podnájomník, 2. titul vyššej hodnosti pre človeka v kráľovských službách, v službách vysokej šľachty alebo vysokých cirkevných hodnostárov), *hostinský*, *prešovňa* (*Preschofna/Proschofna/Praschofna*; slovo s nemeckým slovným základom prevzaté v uvedenej podobe zo slovenčiny) a niektoré iné, ktoré tu ďalej spomíname a dokumentujeme.

Pozornosť si zasluhuje aj zistenie, že v slovenských textoch a zápisoch sa výraznejšie prejavuje úloha latinčiny ako v nemeckých textoch a zápisoch (*introitus* – *Empfang*, *Solutiones* – *Besoldungen*, *mestský juratus notarius* – *Stadtschreiber*, *rationum magister* – *Buchhalter* atď.).

V závere tejto úvodnej časti chcem vysloviť úprimné poďakovanie nadácii Alexander von Humboldt Stiftung, ktorá mi umožnila výskumný pobyt v Nemecku. Bez tohto pobytu vo výskumných centrách v Göttingene, Marburgu, Bochume a Heidelbergu by nemohla vzniknúť táto práca v predloženej podobe.